

جستاری بر معناشناسی خالکوبی زنان لرستان

سارا صادقی^{۱*}، اردشیر جوانمردزاده^۲، سعید رحیمی^۳، زهرا چراغی^۴

چکیده

یکی از کنش‌های فرهنگی و اجتماعی رایج در میان مردم جهان ایجاد نقش روی بدن یا همان خالکوبی است. از کارکردهای خالکوبی، بازنمایی باورها و اعتقادات فردی و اجتماعی است. این نوشتار تلاش دارد با نگاهی بر خالکوبی‌های زنان لرستان، به شناسایی نقوش و انگیزه ایجادشان در میان زنان لرستان بپردازد. هدف از این تحقیق نشان دادن انگیزه اصلی خالکوبی‌های زنان لرستان است. این تحقیق به روش توصیفی-تحلیلی با جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای و میدانی کوشیده به اشکال رایج در ترسیم خالکوبی‌ها دست یابد. اهمیت پرداختن به این موضوع در این است که از یک‌سو رواج خالکوبی به‌عنوان یک کنش در جامعه ایران انکارناپذیر است و از سوی دیگر پژوهش درباره خالکوبی مطابق منابع موجود بیشتر در حوزه مطالعات غرب قرار گرفته است. درحالی‌که این هنر نیز مانند بسیاری از هنرهای دیگر دارای ویژگی‌های منطقه‌ای و فرهنگی خاص هر اجتماع است. جامعه آماری زنان لرستان بین ۵۰ تا ۶۰ ساله است که روی اعضای بدنشان بیش از ۴ بار به خالکوبی اقدام کرده‌اند. بنا بر پژوهش حاضر، نقوش خالکوبی و ایجاد آن‌ها بر بدن علاوه بر ارزش زیبایی‌شناختی، دارای انگیزه‌های معناداری نیز هست که در تمایلات فردی، آیینی، اسطوره‌ها، بافت فرهنگی و تاریخی همان جامعه ریشه دارد.

کلیدواژگان

خالکوبی زنان، درمان، زیبایی، طلسم و چشم‌زخم، لرستان.

sara_sadeghi809@yahoo.com
ardeshir.javanmard@gmail.com
saeed.rahimi3556@gmail.com
zahracheraghi751@gmail.com

۱. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دانشگاه محقق اردبیلی
۲. استادیار باستان‌شناسی، دانشگاه محقق اردبیلی
۳. دانشجوی کارشناسی ارشد، باستان‌شناسی، دانشگاه محقق اردبیلی
۴. دانشجوی کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه محقق اردبیلی
تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۹/۲۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱/۲۰

مقدمه و بیان مسئله

اعداد، نوشته‌ها و سایر علائم تصویری بیشترین نقش را در اعتقاد و آیین مردم دارند. بسیاری از این نوشته‌ها دارای نمادهای ابتدایی و بعضاً پیشرفته هستند. این علائم و نقوش روی مواد مختلفی از قبیل: فلزات، چوب، سنگ و غیره با مواد مختلفی ترسیم می‌شوند. یکی از مواردی که در لرستان کاربرد بیشتری دارد پوست خود انسان بوده است. در این میان، پوست به‌منزله پوششی که شخص را فرامی‌گیرد مرزی است زنده میان درون و بیرون که انسان با طراحی و آرایش آن می‌خواهد توانایی خود را در موجودیت فردی و جمعی مطلوب ابراز کند. بدن برای انسان همیشه کانون اندیشه و تجربه زیستن، زبان کنش، بیان عواطف و برخورد با درد بوده است [۲]. خالکوبی در بسیاری از کشورها و فرهنگ‌ها مرسوم بوده و سابقه آن به بیش از ۸ هزار سال قبل بازمی‌گردد. نوشته‌ها و نقوش خالکوبی دال بر بازنمایی معانی گوناگون از بدن است [۲۸]. طبق فرهنگ لغت انگلیسی میریام وبستر، واژه tattoo در سال ۱۷۷۷ برای نخستین بار در مدارک نمایان شد و به معنای تصاویر رنگی بر سطح بدن تعریف شد؛ اما در سال ۱۷۶۹ (زمان اکتشاف جیمز کوک دریانورد انگلیسی) در آب‌های اقیانوسیه جنوبی جزایر تاهیتی، بومیان این منطقه معادل مفهومی خالکوبی^۱، نشان و داغ (در زبان انگلیسی یعنی tattoo mark) را با واژه tatta (تاتاوا) بیان کردند که ۱۵۰ سال قبل از اکتشافات کوک و ورود به فرهنگ لغت وبستر است. هنر اصلاح بدن سابقه‌ای طولانی و جذاب دارد. تغییراتی مانند سوراخ و خالکوبی در حال تبدیل شدن به جریان اصلی و روزمره است [۴۸]. خالکوبی، پیکره‌مردیخی بین تپه‌های استرالیا و ایتالیا، پیکره زن مصری با خالکوبی خطوط و نقاط نقره‌ای [۳۹]، مردم یونان، کوچ‌نشینان آسیای غربی، رومی‌ها، انگلیس، فرانسه، اندونزی‌ها و ژاپنی‌ها از مردمانی بودند که تاتو را گسترش دادند [۵۲]. هندوها به واسطه حک کردن تصویر هانام^۲ برای تسکین درد و مقاومت در برابر بیماری اقدام می‌کردند. یا برای تقویت دید چشم در کنار چشمه‌های کهن سالان خالکوبی را در یک مکان مقدس رایج کرده و معتقد بودند که قبل از ورود به بهشت به وسیله آتش پاک می‌شود [۲۵]. خالکوبی در ایران به ادوار کهن برمی‌گردد و بیشتر مورد استقبال زنان، پهلوانان و اوباش جاهل بوده است. تندیس‌هایی در لرستان و پازیریک از دوره هخامنشیان یافت شده که نمایانگر خالکوبی بر بدنشان بوده است [۴۱]. در سال‌های اخیر، گرایش به خالکوبی در میان زنان افزایش یافته است. تعدادی از پژوهشگران معتقدند که خالکوبی امروزه صرفاً یک مد است که در قسمتی از جامعه غرب تولید شده و در بخشی از جامعه ما تقلید می‌شود [۴۶] یا اکثراً برای بیان ابراز توانمندی، متوسل به تنها دارایی خود یعنی بدن می‌شوند و بحث توانمندی من را مطرح می‌کنند [۲]. در ایران، پژوهش‌های بسیاری

1. tattoo
2. Hanam

به خالکوبی از دیدگاه روانشناسی و تعدادی اندک هم از رویکرد نمادشناسی صورت گرفته است. آنچه مشخص است در بیشتر این منابع، به صورت کلی خالکوبی از دید روانشناسی بررسی شده و کمتر به صورت تخصصی خالکوبی در ایران و آن هم به صورت منطقه‌ای یا فرهنگی خاص پرداخته شده است. با این تفاسیر، در ایران، و به‌ویژه در استان لرستان، با توجه به پیشینه غنی فرهنگشان، این نوع نقوش و داده‌های فرهنگی برخواسته از باورها و عقاید آن‌ها بوده است. بنابراین، هدف پژوهش پیش‌رو توصیفی از خالکوبی‌های زنان لرستان، نمادشناسی و ریشه‌یابی این نقوش است. سؤالات اصلی پژوهش عبارت است از: ۱. اشکال خالکوبی‌های زنان در لرستان کدام‌اند؟ ۲. ابزار، روش و ماده اصلی برای خالکوبی‌های زنان لرستان چه بوده است؟ ۳. انگیزه اصلی زنان برای خالکوبی‌ها چیست؟ ۴. ارتباط این خالکوبی‌ها با فرهنگ و مردم‌شناسی لرستان چیست؟ خالکوبی‌های زنان لرستان دربرگیرنده نقوش حیوانی و گیاهی و هندسی است که از لحاظ نمادین معنادار است. اغلب زنان با دست‌های خود بدنشان را خالکوبی می‌کردند و گاهی شخصی دیگر که در این کار تبحر داشته این عمل را انجام می‌داده است. ابزار و مواد مصرفی خالکوبی زنان شامل: سوزن، پودر زغال، شیر بچه، دوده چراغ، آب و غیره بوده است. انگیزه‌های مختلفی برای خالکوبی‌های زنان در لرستان جلوه یافته است که می‌توان به سه دسته تقسیم‌بندی کرد: زیبایی؛ درمان؛ طلسم و چشم‌زخم.

خالکوبی‌هایی با مضمون چشم‌زخم از باورهای قدیمی بشری و احتمالاً فراگیرترین و رایج‌ترین باورهای فراعلمی است که آثار و بقایای آن در لرستان پابرجا مانده است. سابقه خالکوبی در میان زنان لرستان عمری طولانی دارد و از دیرباز مرسوم بوده است. با بررسی فرهنگ خالکوبی‌های زنان لرستان روشن خواهد شد که در باور مردم منطقه خالکوبی چه اهمیتی دارد و در پی آن نوعی از هویت فکری و فرهنگی منطقه نهفته است که به‌عنوان جزئی از ایران برای ما آشکار خواهد شد.

روش پژوهش

مطالعه و بررسی خالکوبی‌های استان لرستان براساس روش پژوهش توصیفی—تحلیلی با جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای و بررسی میدانی صورت گرفته است. در این روش، گردآوری داده‌ها و تحلیل با یکدیگر در ارتباط تنگاتنگ‌اند. در روش میدانی که براساس مشاهده مستقیم صورت گرفته است، مصاحبه‌شوندگان را زنان بین ۵۰ تا ۶۰ سال استان لرستان تشکیل دادند که حداقل در یک بخش از بدن خود نقوش را خالکوبی کرده بودند. نمونه‌ها را زنانی تشکیل می‌دهند که در مکان‌هایی همچون: عشایر، کوچ‌نشین‌ها، زنان روستایی و شهرنشین اسکان یافته و مورد مصاحبه قرار گرفتند. قبل از هر مصاحبه‌ای نیز رضایت مصاحبه‌کننده و عکس‌برداری از خال‌هایشان اخذ شد. از جمله پرسش‌هایی که از مصاحبه‌شوندگان این مقاله

پرسیدیم: ۱. انگیزه شما از خالکوبی چه بوده است؟ ۲. مواد و ابزار ایجاد خالکوبی برای شما چه بوده است؟ ۳. آشنایی شما با خالکوبی به چه نحوی بوده است؟ ۴. امروزه خالکوبی به روش گذشته (سنتی) دوباره صورت می‌گیرد؟

بررسی میدانی به مدت یک ماه صورت گرفته و به بحث توصیف این کنش اجتماعی توسط زنان لر پرداخته است. در این تحقیق، بازخوانی معنای خالکوبی به مثابه تصویری نمادین از بدن به شکلی تفسیرگرایانه صورت پذیرفته است.

یافته‌ها

یافته‌ها نشان داد خالکوبی در گذشته صرفاً مبتنی بر مد و تقلید نیست، بلکه به مثابه ابزاری برای بیان آنچه در درون انباشته و درعین حال ریشه در مناسک کهن و با هدف درمانی صورت گرفته است. انواع خالکوبی بر بدن زنان در اشکال مختلفی همچون تصاویر حیوانات، گیاهان، نقوش هندسی یا تک‌خال یا گروهی از خال‌های نقطه‌ای، همگی بخشی از کارکردهای این کنش است که روی پوست ظاهر می‌شود. امروزه، افزایش خالکوبی در میان زنان دیده می‌شود که به فهم این خالکوبی بیشتر به مثابه یک مد یا نمایش شخصی عمل می‌کند و اغلب برای دگرگون‌سازی نمای بدن به این عمل اقدام می‌کنند. زنان مصاحبه‌شونده پژوهش امروزه اولویت‌هایی دیگری را جایگزین این کنش اجتماعی خود کرده‌اند؛ مثلاً فهیمه زنی کوهدشتی است که روی بدن، پاهای و پیشانی‌اش به‌طور پراکنده خالکوبی شده و ترکیبی از نقش‌های انتزاعی و عینی است. از او پرسیدیم انگیزه او از اقدام به خالکوبی چه بوده و آیا در چند سال اخیر مجدد این کنش را تکرار کرده است یا نه؟ پاسخ او بدین صورت بود که:

من بعد از زایمانم دچار سردرد شدیدی شدم. وسط پیشانی‌م خال کوبیدم سردردم رفع شد. بعد از چند سال مجدد دردم شروع شد. به همین دلیل پیش شیخ رفتم. او مجدد خالکوبی رو پیشنهاد کرد، اما دیگه توان درد خالکوبی رو نداشتم. پس شیخ برم نسخه‌ای (تعویذ) نوشت و اون رو در داخل پارچه‌ای سبز پیچید و تأکید کرد که این دعا رو از خودم دور نکنم و پونزده سالی هست که دعا رو به همراه خود دارم و خدا رو شکر دیگه دردم خیلی کم شده.

مصاحبه‌شونده بعدی زنی ۵۶ ساله از یکی از روستاهای پلدختر بود. ایران ۵۸ ساله، در این مورد به ما می‌گوید:

چندباری برای مشکلات خانوادگی (شوهرم)، نزد شیخ روستامون رفته بودم و خال‌هایی روی چونه‌م رو تماماً او برام کوبیده. بار آخر که پیش شیخ رفتم، گفت که تو رو چشم زدن. برای دفع ضرر شورچشمی باید مهره‌هایی رو به رنگ سبز یا آبی به لباست آویزون کنی. چند «مهره کیو» به من داد و از اون زمان این مشکل رفع شده و رابطه‌م خوب شده.

طی بررسی‌های صورت‌گرفته، امروزه در روستاهای لرستان دیگر خالکوبی به روش گذشته (سنتی) منسوخ شده و موارد دیگری جایگزین شده است. مثلاً برای دفع شورچشمی و چشم‌زخم

طلسم‌هایی ساخته شده از گیاه اسفند^۱، انواع دعاها، انواع مهره‌های رنگی، تعویذها و در میان دست‌بافته‌های بختیاری‌ها انواع نقش‌هایی همچون: چلیپا، مرغ- قوچکی^۲، نقش بز کوهی، نقش آل‌باوری شاخ‌دار^۳، انواع طلسم‌هایی که جایگزین کنش اجتماعی (خالکوبی) شده است^۴. اما این نکته شایان ذکر است که خالکوبی امروزه در میان دختران جوان نسبت به گذشته هم از لحاظ انگیزه و هم از لحاظ رویکرد تفاوت زیادی کرده است؛ مثلاً قادرزاده و همکارانش در سال ۱۳۹۲ در مقاله‌ای به تحلیل این کنش اجتماعی در میان جامعه امروزی ایران پرداختند. آن‌ها نتایج خود را این‌گونه بیان می‌کنند که: «از منظر افراد درگیر در این موضع، خالکوبی به‌مثابه یک خواست متفاوتی، تداوم هنجارهای اجتماعی جنسیتی، ضد معیارمند و فردگرایی تجربه و تفسیر می‌شود که امروزه بسیاری از جوانان به وساطت خالکوبی، خودزنی و دیگر اشکال منقش‌سازی بدن، در پی کسب هویت‌های نوین با خرده‌فرهنگ‌ها و ارزش‌های خاص خود هستند.» که قبل از هر چیز زیبایی نوع نگاره نسبت به موارد ذکر شده در اولویت است.

در نهایت می‌توان گفت با توجه به پاسخ‌های مصاحبه‌شوندگان در طول بررسی چند مفهوم ابتدایی همچون: زیبایی، درمانی و طلسم‌ها مشخص شد. در نهایت با یک مقوله نهایی با عنوان «ارزش‌ها و عقاید» پدیدار شد که ابتدا به پیشینه و موقعیت جغرافیایی استان، سپس به یافته‌های تحقیق پرداخته شده است.

ادبیات پژوهش

۱. ادبیات نظری تحقیق

خالکوبی‌ها در بیان روایت زندگی خالکوبان از این حیث می‌تواند اهمیت داشته باشد که با توجه

۱. ایرانیان اسفند را گیاهی مقدس می‌پنداشتند و برای آن نیروی آسمانی شفابخش تصور می‌کردند. از گذشته تاکنون برای دور کردن چشم‌زخم آن را در آتش می‌زدند و دود آن را می‌پراکنند. اسفند را به شیوه‌های گوناگونی و با آداب و رفتارهای خاص برای چشم‌زخم‌زدایی و درمان بیماری‌ها و دردها به کار می‌برند که رایج‌ترین آن‌ها: «اسفندگردانی» و «خال‌گذاری» است.

۲. یکی از نقوش قدیمی و رایج که در اغلب گلیم‌های عشایر بختیاری با کاربرد تعویذ به کار می‌رود، نگاره‌ای به نام مرغ- قوچکی است. تکرار پیاپی و بی‌وقفه نگاره مرغ- قوچکی در فرش‌بافی خاورمیانه این احتمال را به میان می‌آورد که این شیوه نگاره‌سازی زنجیرها بازمانده نوعی رمز طلسم‌گونه باران و باران‌خواهی از زمان‌های بسیار دور و اعماق پیش از تاریخ باشد.

۳. در حاشیه اکثر بافته‌های بختیاری نقشی معروف به «آل‌باوری» دیده می‌شود. «آل» موجودی است مؤنث با قد بلند، موی بلند آشفته و سینه‌های بزرگ که همیشه برای زن زانو خطری است. اگر آل بیاید و جفت بچه زن زانو را ببرد و به آب برساند، بچه یا مادر می‌میرد.

۴. ذکر این نکته حائز اهمیت است که این نوع ارزش‌ها و عقاید در گذشته نیز رواج داشته است، اما طبق گفته‌های زنان لرستان طی منسوخ‌شدن خالکوبی، این‌گونه ارزش‌ها نسبت به گذشته زیادتر شده است.

به جایگاه و رویکرد خالکوبان می‌توان نشان داد چگونه معانی خالکوبی برای مشتاقان خالکوب دگرگون شده است و مشتاقان خالکوبی چگونه در لابه‌لای خالکوبی‌های خود به تفسیری از جهان و جایگاه خود دست یافته‌اند. خالکوبی را می‌توان پالایش شخصی، بیان ارزش‌های شخصی و تجربیات شخصی به عنوان مراسم گذار دانست. به گمان ساندرز، ظاهر فیزیکی اشخاص بر درک از خود، هویت و تعاملات آن‌ها با افراد دیگر تأثیرگذار است [۵۴]. همان‌گونه که دی‌میلو بیان کرده است، خالکوبی برای بسیاری تلاشی بصری، نوعی جست‌وجوی هویت، مناسک گذار، رسم نام‌گذاری خود یا کنشی جادویی، نوعی شفابخشی معنوی و ارتباط با خدایان و فرشتگان، ارتباط با مادر مقدس یا با انسان طبیعی است [۴۹]. انواع خالکوبی بر بدن زنان و مردان در اشکال مختلفی چون تصاویر حیوانات و اشکال هندسی، ماه و ستارگان، نوشته‌ها و یادگاری‌ها و زیورآلات یا تک‌خال‌ها، همگی بخشی از آن کارکردهای زیبایی‌شناختی است که به تناظر بدن متجلی می‌شود [۴۷].

۲. تاریخچه خالکوبی در سایر نقاط جهان

خالکوبی به زبان انگلیسی *tatuing* نامیده می‌شود و از کلمه *tatu* یا *tattoo* اقتباس شده که به معنای علامت‌گذاری یا سوراخ کردن پوست است و آن را از زبان تاهیتی گرفته‌اند [۲۹]. در *لغت‌نامه دهخدا* «تتو» مقابل واژه «خالکوبی» آمده است: «عملی است که بدان بشره آدمی را نگارین کنند به صور گل‌ها یا حیوان یا حروف و آن به وسیله آجیدن بشره با سوزن و نیل‌پاشیدن به جای آجده باشد. معادل این کلمه کیودزن و کلمه عربی وشم است» [۲ و ۲۱]. شاید انسان در ابتدا برای آرایش بدن خود از رنگ و خالکوبی استفاده کرده است، موارد تصادفی در خالکوبی در میان کارگران صنعتی دیده شده است که آن‌ها تصادفاً ضمن حمل زغال یا مواد رنگی دیگر، خراشی به بدن خود وارد آورده‌اند و علامت‌هایی از این عمل بر بدن آن‌ها به‌جا مانده است. بشر نخستین بر اثر تصادف و اتفاق مانند فرو رفتن خاری در دست به هنگام روشن کردن آتش به فکر خالکوبی افتاده است [۲۹]. برخی معتقدند که خالکوبی جنبه تزئینی داشته و احتمالاً انسان پیش از استفاده از لباس برای تزئین بدن خود بدن متوسل شده است، ولی بعضی از محققان معتقدند که خالکوبی اساساً بیشتر جنبه دینی داشته است، زیرا اجرای آن اغلب با تشریفات دینی از قبیل ادعیه و قربانی همراه بوده است [۲۵]. قدیمی‌ترین جنازه‌ای که آثار خالکوبی روی بدنش دیده می‌شود انسانی است که ۵۳۰۰ سال پیش در دوره نوسنگی زندگی می‌کرده است. این مرد (OTSI Ice Man) ۱۵ خالکوبی دارد. همچنین، در جنازه مومیایی مصری در دستان یکی از کاهنان زن، به نام آمونت، که قدمتی ۴ هزار ساله دارد، آثاری از خالکوبی وجود دارد [۵۰] (تصویر ۱) که می‌توان از آن به‌منزله قدیمی‌ترین هنر بدوی یاد کرد.

دانیل آنتوان، متخصص انسان‌شناسی فیزیکی، در موزه بریتانیا درباره نمادشناسی برخی از

خالکوبی‌ها این‌گونه بیان می‌کند که: چهار طرح به شکل S روی بدن یک زن حک شده است که روی شانه سمت راست قرار دارد. این تصاویر زیر پوست مومیایی‌ها قرار دارند و رنگ آن نیز از جنس دوده است. ممکن است نشان‌دهنده یک گردن کج، نماد قدرت، پرتاب چوب، رقص و یا نمادی آیینی در دوران باستان باشد (تصویر ۲) [۵۹]. قرن‌ها پیش، افراد یک قبیله علائم مختلف و نمادهای ویژه‌ای را برای شناخته‌شدن و تمایز از افراد دیگر قبیله‌ها به کار می‌بردند. از جمله این موارد نوع پوشش، آرایش‌های ویژه و استفاده از انواع خالکوبی‌ها بود. این نمادها را بزرگان قبیله انتخاب می‌کردند و افراد ملزم به استفاده از آن‌ها بودند [۲۵]. لوح سنگی حاوی قوانین حمورابی، که در منطقه شوش یافت شده، قدیمی‌ترین سندی است که درباره خالکوبی وجود دارد. در یکی از بندهای قانون حمورابی آمده است: اگر کسی بدون اجازه مالک و ارباب خود خال یا علامتی را بر بدن برده‌ای به گونه‌ای که مانع از فروش او شود خالکوبی نماید، باید انگشتان فرد خالکوب قطع شود.

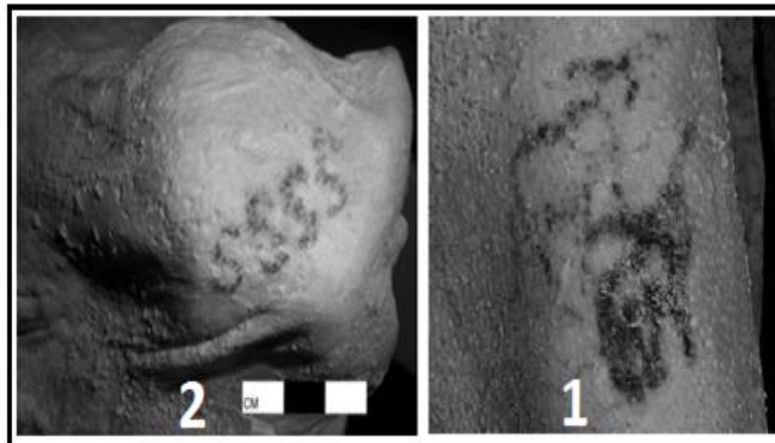
در ادوار کهن، خالکوبی امری آیینی بود. در برخی موارد این روش برای نشان‌کردن افرادی به کار گرفته [۲۴] می‌شده که به فرقه یا آیین و مذهبی خاصی گرایش داشتند. در جنازه مومیای‌های مصری، گت‌ها و یونانی‌ها بر بدن بردگان، زندانیان و اسیران خود علائم خاصی خالکوبی می‌کردند تا در مواقع ضروری قابل تشخیص باشند. در امپراتوری سوم آلمان، یهودی‌ها و همجنس‌گرایان را خالکوبی می‌کردند. در حدود ۱۵۰ سال قبل، خالکوبی تزئینی در ژاپن رواج یافته است که در خالکوبی ایرزومی از نقوش داستان‌های دزدان و یاغیان و اساطیر آسیای کهن استفاده می‌شود [۲۴]. خالکوبی‌ها، در هر منطقه، خاص همان فرهنگ و منطقه بوده است. هنر خالکوبی تمام بدن و صورت در میانمار امروزه دیگر انجام نمی‌شود و زنانی که روی تمام بدن و صورت آن‌ها خالکوبی دیده می‌شود اکثراً پیرزنانی هستند که مشغول کارهای سنتی در مزارع و پارچه‌بافی هستند و این خالکوبی‌ها را در سنین نوجوانی انجام داده‌اند. این خالکوبی‌ها طرح‌های سنتی و مفهومی به شکل خطوط هستند که طی یک فرایند چندروزه روی تمام صورت آن‌ها انجام می‌شد. آن‌ها عقیده داشتند که هر چه این خالکوبی‌ها دردناک‌تر و بیشتر باشد، باعث می‌شود در تمام روستا زنانی زیباتر و قوی‌تر باشند [۵۷] (تصویر ۳). خالکوبی‌های زنان ارمنی اغلب به شکل نقطه یا X بودند (تصویر ۴). آن‌ها معتقد بودند که این نقوش‌ها حک‌شده سبب محافظت از زنان و همچنین باعث قدرت باروری می‌شود. در بعضی موارد این خالکوبی‌ها به شکل صلیب، ستاره و ماه (پرچم ترکیه) بودند [۵۶]. لوتفیه بیلمجیان یکی از زنان ارمنی بود که روی صورت و گردنش از این نوع خال‌ها نقش شده بود (تصویر ۵). برخی از زنان ارمنی بعد از ازدواج با مردان مسلمان، مطابق با آداب و رسوم قبایل محلی، با خالکوبی‌های خاص مشخص می‌شدند.

خالکوبی در خاورمیانه و کشورهای اسلامی به طور گسترده مورد استفاده قرار می‌گرفتند، زیرا مردم معتقد بودند که خالکوبی‌های خاص قدرت جادویی داشته و موجب سپیدبختی زنان می‌شود و آن‌ها را در مقابل بیماری‌ها و چشم بد محافظت می‌کند [۵۶]. خالکوبی دلایل مختلفی دارد از

جمله: همگون‌سازی، زیبا جلوه دادن و دیگران را به تماشای خود خواندن، درمان بیماری، ترسناک به نظر آمدن حتی توجه به جنبه مذهبی که ایجاد آن طی مراسمی با قربانی کردن و دعاخواندن همراه بوده است و طرح‌ها از میان جانوران مقدس یا اشیائی انتخاب می‌شده که مظهر خدایان بوده و تحت حمایت خدایان قرار می‌گرفته است [۲۵]. درنهایت می‌توان گفت که خالکوبی از میان تمام هنرها تنها هنری است که مختص خط و مرز خاصی نیست و تقریباً همه زنان جهان در هر منطقه‌ای بدن، چهره، دست‌ها و پاهای خود را خالکوبی می‌کنند.

تصویر ۱. خالکوبی دست کاهن زن مصری با نام آمونت متعلق به ۴ هزار سال پیش [۲۸]

تصویر ۲. قدیمی‌ترین مومیایی شناخته‌شده جهان نگهداری‌شده در موزه بریتانیا. ۱. تصویر مرد و ۲. تصویر زن [۵۹]

تصویر ۳. زن میانماری با خالکوبی‌های مشبک روی صورت [۵۷]

تصویر ۴. زن ارمنی با خالکوبی به شکل نقطه در قسمت‌های اطراف چانه و گردن [۵۶]

تصویر ۵. خالکوبی به نقش‌های نقطه و X روی صورت لوتفیه بیلمجیان، زن ارمنی [۵۶]

پیشینه پژوهش

در این بخش، به برخی از تحقیقات انجام‌شده در زمینه خالکوبی در حوزه ایران از سه رویکرد: ۱. نمادشناسی، ۲. توصیفی و ۳. روانشناسانه اشاره خواهیم کرد:

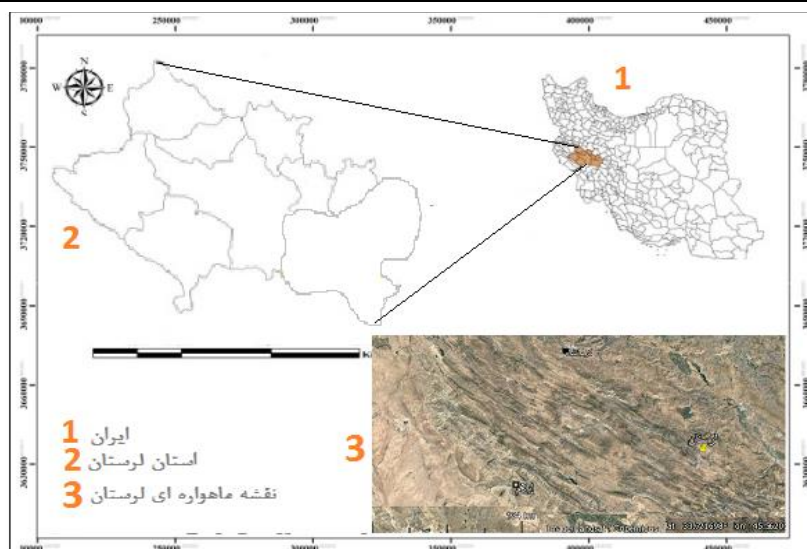
در سال ۱۳۹۸، افراسیابی و شریعتی‌نسب در مقاله‌ای با عنوان «بازنمایی معنا و تجربه خالکوبی در میان زنان جوان» به انگیزه آن‌ها برای ایجاد این نوع نگاره‌ها پرداختند و نشان دادند که هدف اکثراً برای نشان‌دادن و استقلال توانمندی (من) بوده است [۲]. در سال ۱۳۹۵، صرامی به بررسی تاتو به‌عنوان «هنر در ساختار فرهنگی و اجتماعی معاصر» پرداخت که این نقوش ضمن برخورداری از ارزش زیباشناختی برخاسته از تمایلات فردی است [۲۸]. عابدینی و همکارانش در سال ۱۳۹۶ از لحاظ معناشناسی به نقش گرگ از اسطوره تاتو در خالکوبی‌ها پرداختند و نشان دادند که این جانور در تمدن‌ها و فرهنگ‌های مختلف و نیز ادبیات فارسی ریشه دارد [۲۹]. آن‌ها تأکید کردند که: «این حیوان به‌عنوان یک توتیم پای ثابت خالکوبی بر بدن زنان از دیرباز تاکنون بوده است.» خاتون در سال ۱۳۸۷ با نگاهی به روند روبه‌رشد خالکوبی در جامعه در مقاله «با نام و تنم، دفتر نقاشی است» پرداخته که نشان داد که هدف از انجام‌دادن این کار مد و زیبایی بوده است [۴۶]. قادرزاده و همکارانش در مقاله‌ای با عنوان «خالکوبی و برساخت هویت فرد بازتابنده» پرداختند و نتایج خود را به این صورت ارائه دادند که: «خالکوبی به‌منزله خواست متفاوتی، عضویت نمادین گروهی، روایت فردی، تداوم

هنجارهای اجتماعی جنسیتی، ضد معیارمندی و فردگرایی تجربه و تفسیر شده است» [۳۵]. اسدالهی و براتوند از رویکرد روانشناسی به آسیب‌شناسی زندان‌ها، خالکوبی مجرمانه در مردان زندانی خوزستان پرداختند و تأکید کردند که «بزاری بوده برای ابراز محرومیت‌های اجتماعی و ارائه احساسات متفاوت و متعارض با اجتماع و اکثریت جامعه». در حالی که اکثر زندانیان، علت اصلی این کار خود را «در زنان تقلید و مد و در مردان بیان غرور مردانگی» بیان کردند [۱].

در سال ۱۳۹۸، حاجیان‌ثانی و میراشه به بررسی و مقایسه نقش‌مایه‌های عیلامی با خالکوبی‌های رایج در میان اعراب خوزستان پرداختند و نشان دادند که نقوش دوره عیلامی و نقوش خالکوبی متداول در مناطق خوزستان ارتباط مستقیم و نزدیکی وجود دارد و با دو هدف درمانی و زینتی بوده است که تداعی‌گر زمین و امورات کشاورزی بوده است [۱۶]. در سال ۱۳۸۸، سجیراتی‌پور پژوهشی با عنوان «ریشه‌یابی نقوش خالکوبی مردم عرب خوزستان» انجام داده و تأکید کرده که «خالکوبی از دیرباز در میان مردم عرب مرسوم بوده و به هدف درمانی، تزئینی و طلسم صورت گرفته است» [۲۶]. این پژوهش تاحدی به پژوهش ما نزدیک‌تر است. اما به این مورد مهم اشاره نکرده که تعدادی از نگاره‌ها با داده‌های باستان‌شناختی همان حوزه ارتباط مستقیمی داشته و این نوع داده‌ها در باورها و عقاید مردمان پیشین ریشه دارد.

موقعیت جغرافیایی لرستان

استان لرستان (نقشه ۱) سرزمینی کوهستانی است و لذا این نوع آب‌وهوا تأثیر زیادی در پراکنش و توزیع گروه‌ها و جوامع انسانی در منطقه در طول تاریخ داشته‌اند. در این خصوص، شواهد باستان‌شناختی، تاریخی و هنری به‌جای مانده از زمان‌های پیش از تاریخی تا به امروزه مؤید آن مهم است [۱۱]. نخستین ساکنان لرستان کاسی‌ها بودند که بابل را فتح کرده و در طول سال‌های ۱۷۵۰ تا ۱۶۵۰ پیش از میلاد بر آن سرزمین حکومت رانده‌اند [۴]. تندیس‌هایی در پازیریک و لرستان از دوره هخامنشی یافت شده است که نشان‌تتو بر بدنشان بوده است [۱۷]. بعضی از نقاشی‌های دیواری غارهای دوشه و میرملاس لرستان، که قدمت چندهزارساله دارد، عیناً روی بعضی از تاتوها تکرار شده‌اند [۳۳]. همه این موارد باعث شده ما با مردمانی با فرهنگ غنی در زمینه انواع داده‌های فرهنگی اعم از سفال، معماری، انواع مفرغ‌ها، منسوجات و غیره روبه‌رو شویم. همه این‌ها بر رفتار، کنش و زندگی زنان لرستان تأثیرگذار بوده است.

نقشه ۱. موقعیت حوزه مورد پژوهش در نقشه ایران (نگارندگان، ۱۳۹۹)

صور مختلف ایجاد خالکوبی‌ها بر بدن

در مناطق مختلف جهان، ابزار و مواد خالکوبی متفاوت‌اند؛ مثلاً، در برخی از کشورها به جای سوزن از استخوان تراش خورده و نوعی رنگ‌دانه آغشته به رنگ زرد (نوعی گیاه) استفاده شده است. در برخی از فرهنگ‌های دیگر، از خارهای گل رز یا دندان کوسه و رنگ‌دانه‌های رنگی استفاده می‌شده است. در ژاپن، سوزن‌های فلزی در خالکوبی به کار می‌رود و رنگ‌های شنگرف و آبی پروس استفاده می‌شود [۲۹]. در میان اسکیموها خالکوبی بسیار دردناک انجام می‌شده است. به این صورت که قسمتی از پوست را با ابزار تیزی مانند چاقو می‌زدند تا به رگ برسد و سپس با یک نی نوک‌تیز از جنس ماهی عصاره نوعی گیاه خاص را وارد رگ می‌کردند و با یک تیغ ماهی بسیار ریز و باریک، پوست بریده‌شده را بخیه می‌زدند [۱۰]. در ایران نیز، در مناطقی از نمک و دوده چراغ استفاده می‌شده است. طی بررسی‌های میدانی در لرستان نحوه ایجاد و مواد خالکوبی متفاوت بوده است: در شرق لرستان، برای ایجاد خالکوبی درمانی که جهت تقویت سیستم دفاعی صورت می‌گرفته ترکیبی از کیسه صفر (زهرة) گرگ^۱ و زغال را با ضربات سوزن بر پوست می‌کوبانند (مصاحبه و مشاهدات میدانی با ۱۵ زن از روستاییان و شهرنشین‌های مناطق الیگودرز و ازنا). در جنوب و جنوب غرب لرستان برای ایجاد خالکوبی، خاکستر را با بزاق دهان شخص ترکیب و طی ضربات مداوم سوزن بر بدن نقش را بر بدن ایجاد می‌کردند

۱. زهرة گرگ برای برطرف کردن ترس استفاده می‌شد [۱۲].

(مصاحبه و مشاهدات میدانی با زنان شهرهای پلدختر و رومشگان). در شمال لرستان (الشتر و نورآباد)، هنگامی که زن اولین فرزند خود را به دنیا می‌آورد، شیر بچه (حتماً باید دختر بوده) تازه به دنیا آمده را روی پوست فرد می‌ریختند و با ضربات سوزن نقش مورد نظر را ایجاد می‌کردند. در شرق لرستان، از پودر زغال و آب برای ایجاد نقش مورد نظر استفاده می‌شده است. در مرکز لرستان از دوده چراغ به منظور خالکوبی استفاده می‌کردند (مصاحبه و مشاهدات میدانی با زنان و عشایرنشین خرم‌آباد). برای این کار ابتدا دوده چراغ را روی قسمت مورد نظر با طرحی که انتزاعی یا واقع‌گرا بوده می‌کشیدند سپس با ضربات مداوم و پشت سرهم سوزن، بر روی قسمت مورد نظر می‌کوبیدند. بعد از این کار، خون روی پوست جریان پیدا کرده و با پارچه‌ای به مدت دو روز قسمت مورد نظر را می‌بستند. بعد از دو روز، پارچه را باز می‌کردند و قسمت مورد نظر را می‌شستند و طرح روی پوست آشکار می‌شد. ذکر این نکته حائز اهمیت است که احتمال مشترک بودن روش‌های ایجاد خالکوبی و مواد مصرفی مورد نظر در قسمت‌های مختلف استان نیز وجود داشته است.

صور مختلف خالکوبی‌ها بر بدن

۱. خالکوبی به منظور زیبایی

طی بررسی میدانی صورت گرفته در استان لرستان، تعدادی از خالکوبی‌های زنان صرفاً به قصد زیبایی بوده است و هدف یا نیت معناداری پشت آن نبوده است (جدول ۱). نقاطی از بدن که خالکوبی می‌شد شامل: دست، انگشتان، چانه، میان ابرو، دور لب، مچ پاها و آرنج بوده است (تصویر ۶).

طی بررسی‌های صورت گرفته در میان زنان استان لرستان، افرادی بودند که این نقش‌ها را به قصد زیبایی روی دست‌ها یا پاهایشان ایجاد می‌کردند و لذا طی مصاحبه‌ای که با تعدادی از آنان صورت گرفت؛ این‌گونه اذعان داشتند:

من خالکوبی رو روی دست زنان‌های همسایه یا در محل و خیابان می‌دیدم و خوشم می‌اومد و برای زیبایی این نقوش رو با ضربات سوزن ایجاد می‌کردم.

یا:

این نقش‌ها رو بدون هیچ انگیزه‌ای و صرفاً به قصد تقلید از زنان دیگه ایجاد می‌کردم.

یا:

این نقش‌ها چون با هیچ انگیزه‌ای غیر از زیبایی و تقلید نبود، پس هیچ طرح خاصی در ذهنم نبود. پس با ضربات سوزن نقش رو به صورت نقطه‌هایی بی‌معنی پشت سرهم ایجاد می‌کردم.

ذکر یک نکته در اینجا حائز اهمیت است و آن هم در خصوص آناتومی و زیبایی شناختی است. تفاوت زیادی بین نوع نگاه به زیبایی و تقلید بین زنان پنجاه سال پیش تا زنان امروزی وجود دارد. خالکوبی و نقش‌های زنان امروزی که با انگیزه زیبایی صورت می‌گیرد دربرگیرنده طرح‌هایی است که معنادار است و دربرگیرنده نقوش انسانی، حیوانی، گیاهی و غیره است (تصویر ۷)

جدول ۱. نقش خالکوبی با انگیزه زیبایی در میان زنان لرستان (نگارندگان، ۱۳۹۹)

کاربرد	توضیحات	تصویر	کاربرد	توضیحات	تصویر
زیبایی	خالکوبی نقطه‌ای: پشت دست تا مچ		زیبایی	خالکوبی نقطه‌ای: روی ساعد دست	
زیبایی	خالکوبی نقطه‌ای: ساق پا		زیبایی	خالکوبی نقطه‌ای خطی: ساعد دست	
زیبایی	خالکوبی دایره‌های پشت سرهم: مچ پا		زیبایی	خالکوبی نقطه‌ای: ساق پا	
زیبایی	خالکوبی نقطه‌ای: ساعد دست		زیبایی	خالکوبی نقطه‌ای دایره‌ای: دست	

تصویر ۶. صور مختلف خالکوبی بر بدن زنان لرستان [۴۲]

تصویر ۷. خالکوبی زنانه به قصد زیبایی [۲۸] و [۵۸]

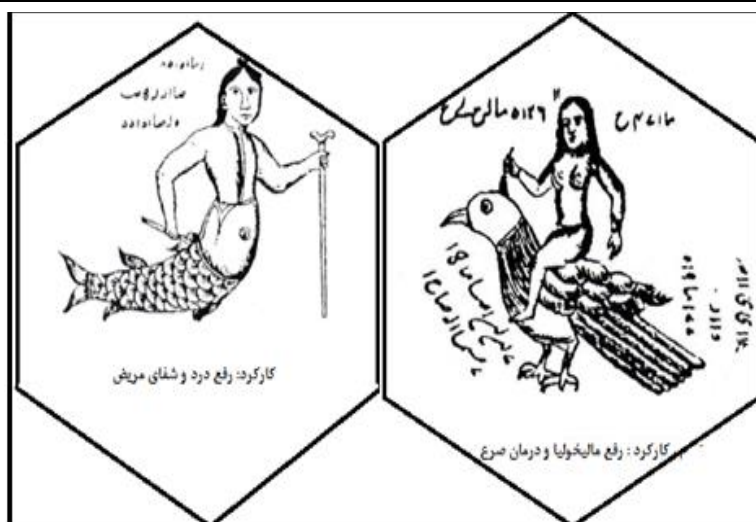
خالکوبی‌های به منظور درمان

خالکوبی در گذشته به‌عنوان یکی از جنبه‌های درمانی برای بهبود و درمان بیماری‌ها کاربرد داشته است. برای درمان بیماری‌های بدنی و روانی نیز نوشته‌های اعتقادی نام یکی از ایزدان را آشکار می‌کند (مثال عربی: بسم‌الله، به‌نام خداوند بخشنده مهربان) یا با پراکندن نقوش مذهبی (مانند صلیب، سواستیکا یا ستاره داوود) نشان‌دادن تقدس آن‌ها کامل می‌شود. در تصویر ۸ برخی از اشکال به‌کاررفته در طلسم^۱ها و حرزهای استفاده‌شده در درمان بیماری‌های روانی و سایر مسائل بدنی دیده می‌شود [۱۴] (تصویر ۸). شباهت این نوع طلسم‌های درمانی را می‌توان روی خالکوبی زنان منطقه خرم‌آباد مشاهده کرد. نگاره زنی با دمی شبیه به ماهی که به صورت تمام‌رخ و دست‌هایش را به کمر زده که این نقش روی پاهای زن لرستانی با انگیزه درمانی ایجاد شده است (تصویر ۹). تصویر ماهی از کهن‌ترین تصاویری است که در امور مختلف جادویی از جمله امور حمایتی و دعایی در سنت یهودی وجود داشته است [۵۳]. نخستین جهان‌بینی انسان همان «زنده‌بینی» است و بشر برای تدارک چنین استنباطی نیازی به علم نداشته است. کارکردهای پزشکی خالکوبی بخشی از این زنده‌بینی است که طی آن فرد بیمار در ناحیه‌ای که احساس درد می‌کند خال می‌کوبد [۳۵]. مثلاً برای درمان فتق پسرپچه یا نوجوان، زیر نافش را خالکوبی می‌کردند. برای این منظور نوک سوزن را به زهره‌گرگ می‌زدند سپس آن را به شرمگاه بیمار فرو می‌کردند تا خون بیاید و بعد روی آن سرمه هفت جواهر می‌پاشیدند تا خال تشکیل شود [۲۰]. خالکوبی به جهت درمان در لرستان برای تورم‌های خاصی در بعضی از نقاط بدن یا دمل و غده‌های دیگر به‌ویژه مفاصل یا گلو، دردهای عضلانی استفاده می‌شد. زنان لرستان، به‌ویژه زنانی که در ایلات و عشایر زندگی می‌کردند، به جهت کار سخت و طاقت‌فرسا مانند دوشیدن شیر، قالی‌بافی، حمل اشیاء سنگین روی سر، راه رفتن مداوم چندساعته که دوشادوش و همپای مردانشان بوده) در قسمت‌هایی از اعضای بدنشان دردهای طاقت‌فرسایی را متحمل می‌شدند. لذا اکثر این خال‌ها توسط اشخاصی که برایشان قابل احترام و مقدس بود ایجاد می‌شد. مثلاً برای چنین دردهایی نزد شیخ یا ملای منطقه می‌رفتند و شیخ این روش را پیشنهاد می‌داد. یکی از زن‌های منطقه کوه‌دشت در این زمینه می‌گوید:

به علت زندگی عشایری و گله‌داری و داشتن دام‌های فراوان هر روزه باید شیر اون‌ها رو بدوشم. بعد از مدتی درد دست‌هام و خصوصاً انگشتم شروع شد و به گونه‌ای که دردش غیرقابل تحمل شد. بعد از این اتفاق پیش شیخی در شهر رفتم و اون این خال‌ها رو روی انگشتم ایجاد کرد و از اون زمان درد انگشتم خوب شده (جدول ۲).

در خصوص آناتومی و زیبایی‌شناختی نقوش باید این نکته را اضافه کرد که همه این نقش‌های درمانی، نقوشی ساده و بدون معنا هستند که اکثراً به صورت هندسی‌های نامنظم ایجاد شده‌اند.

۱. talisman: طلسم مأخوذ از واژه یونانی طلسم است به معنای تکمیل کردن یک آیین مذهبی.

تصویر ۸. تصاویری از اشکال به کاررفته از طلسم‌ها برای درمان بیماری‌ها [۱۵]

تصویر ۹. نقش خالکوبی زنان لرستان در منطقه خرم‌آباد شبیه به طلسم‌های درمانی یهودی (نگارندگان، ۱۳۹۹)

جدول ۲. صور مختلف خالکوبی‌ها زنان لرستان با انگیزه درمانی (نگارندگان، ۱۳۹۹)

کاربرد	توضیحات	تصویر	کاربرد	توضیحات	تصویر
درمانی	این خالکوبی به جهت رفع سردرد در دو طرف پیشانی ایجاد شده (دوده چراغ)		درمانی	این نقش در هنگام نوزادی و با استفاده از تیغ ایجاد شده و مواد آن زهره گرگ بوده که به جهت تقویت سیستم ایمنی بدن میان ابروان ایشان است. مواد به کاررفته و نحوه ایجادش با سایر خالکوبی‌ها متفاوت است. (زهره گرگ)	
درمانی	خالکوبی روی دست، به جهت کشیدگی دردهای مفاصلی (پودر زغال)		درمانی	این خالکوبی به صورت دستبند دور دست ایجاد شده است. این نوع خالکوبی به جهت کم کردن درد مچ دست به هنگام قالی‌بافی بوده که به علت فشار به مچ، درد غیر قابل تحملی را ایجاد می‌کرده است. (با استفاده از پودر زغال)	
درمانی	خالکوبی وسط پیشانی، به جهت درمان سردرد (با استفاده از پودر زغال)		درمانی	خالکوبی قوزک پا جهت درمان و تسکین درد مچ پا (با استفاده از پودر زغال)	

خالکوبی‌هایی با مضمون طلسم و تطبیق با کتاب طلسمات

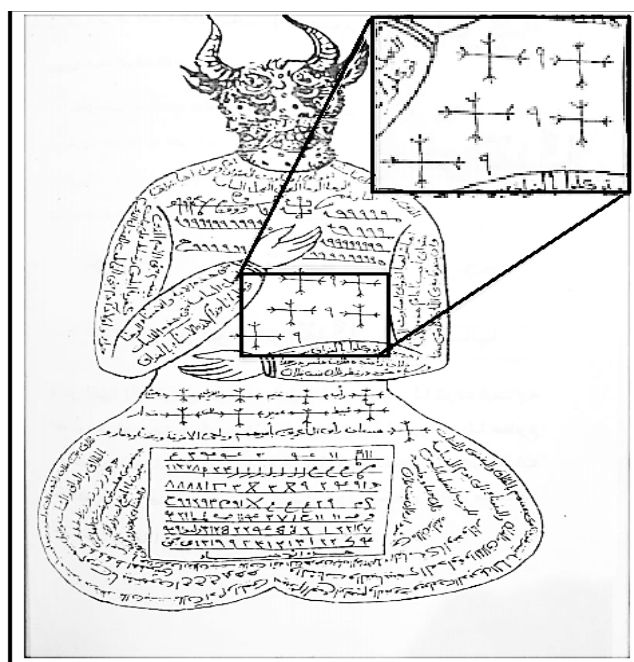
در لرستان نگاره‌های طلسم روی بدن زنان با کاربردهایی همچون: چشم‌زخم، دوری از گفتار بد، جذب مهر و محبت، دور کردن شیاطین، قدمی با برکت، تسلط بر اعصاب و غیره بوده است. با مراجعه به چند تن از دعانویسان در شهرستان خرم‌آباد و دورود با معنا و مفهوم تعدادی از نگاره‌های طلسمی و کتاب‌های (جدول ۳) آنان که با نقش‌های خالکوبی ما مطابقت داشتند آشنا شدیم. نکته درخور توجه در میان این کتاب‌ها اسم «بالیناس: استاد طلسمات» بوده که در تمام دعاها و کتاب‌ها به کرات ذکر شده است (تصویر ۱۰). در *دائرةالمعارف اسلام* آمده است که بالیناس حکیم که یک قرن پیش از میلاد در تیانای یونان زندگی می‌کرده، بزرگ‌ترین استاد طلسمات بوده و به صاحب طلسمات مشهور بوده است. او در شهرها و نواحی مختلف تعدادی طلسمات برای حفاظت مردمان از طوفان‌ها، ماران، عقرب‌ها و غیره گذاشته بود [۳۰]. رفت‌وآمد زنان مسلمان، از هر طبقه و گروه، نزد رمالان و طلسم‌سازان یهودی به اشکال گوناگون در ۱۰۰ سال پیش، میان زنان رواج یافته است. افرادی که نزد این رمالان می‌رفتند اغلب خواستار طلسماتی بودند. طلسمات و تعویذ^۱ها کاربردهای گوناگونی داشته است و تقریباً تمام مسائل زندگی ایرانیان همچون گم‌شده یا دزدیده‌شده، افزایش رزق و روزی، حفظ اموال و املاک از آسیب دزدان و دشمنان، جلوگیری از چشم‌زخم، پیشگیری و درمان بیماری‌ها و از همه مهم‌تر جلب مهر و محبت دیگران و غیره را دربرمی‌گرفت [۲۲]. زنان لر انگیزه این رفتار خود را بیشتر برای جلب مهر و محبت شوهرانشان ذکر می‌کنند. در میان خالکوبی‌های زنان لرستان، یک نقش نسبت به دیگر نقش‌ها بسیار تکرار شده است که این نقش قابل مقایسه است با نقوشی بر بدن غولی با نام «انقور» که در کتاب طلسمات به کرات نام برده شده است (تصویر ۱۱).

جدول ۳. بررسی تطبیقی خالکوبی‌های زنان لرستان با مضمون طلسم با کتاب طلسمات (نگارندگان، ۱۳۹۹)

انگیزه زنان خالکوب	نمونه تطبیقی در کتاب طلسمات یهودی	طرح	تصویر
جهت دوری از شیاطین و چشم بد			
جهت تقویت قوای جسمانی			
جهت بابرکت بودن قدم شخص			
جهت تقویت قوای اعصاب و روان			
چشم‌زخم و دور کردن شیاطین			

تصویر ۱۰. اسم بالیناس استاد طلسمات و نماد چشم یهودی در کتاب‌های طلسمات (نگارندگان، ۱۳۹۹)

تصویر ۱۱. نقش گول انقود با نقش پر تکرار بر بدنش (نگارندگان، ۱۳۹۹)

خالکوبی‌هایی طلسم با مضمون چشم‌زخم

از باورهای مهم و اساسی در فرهنگ عامه، آزار و گزند است که گمان می‌رود از تأثیر نگاه کسی به انسان می‌رسد و با نام‌های چشم‌زخم، چشم‌رساندن، چشم‌زخم آمده است [۴۰]. در فرهنگ ایران باستان، شورچشمی به‌عنوان پدیده‌ای اهریمنی دانسته شده و مجازات‌هایی هم برای افراد شورچشم و بدچشم در نظر گرفته شده است. در بندش از جمله دیوهایی که یاد شده، آگاش^۱ یا ایغاش^۲ دیور شورچشمی است که مردم را به چشم‌بزند [۲۳]. عشایر ایل قشقایی برای دورکردن ارواح شیطانی و دفع چشم‌شور از سکه‌های فلزی گردن‌بندها و سربندهایی را برای خود می‌ساختند [۵۰]. زنان عشایر لر بنابر باورهای دیرینه خود، برای مصون نگه‌داشتن فرزندان خویش از گزند چشم‌زخم و ارواح شریر لباس‌های آن را با سکه‌های فلزی می‌آریند [۵۱] (تصویر ۱۲). یا از مهره‌های آبی با نام «مهره‌کیو» به معنای مهره کبود و برای دفع چشم‌زخم از کودکان و حیوانات بارزششان استفاده می‌کردند [۵۰] (تصویر ۱۳). از این مهره‌ها برای چیزهای دوست‌داشتنی‌شان مانند مشک دوغ، سیاه‌چادرشان و غیره نیز استفاده می‌کردند [۳۱]. برای اجتناب از چشم‌زخم نزد عامه کارهایی متداول است که توسل به تعویذ، حرز، دعا یا خالکوبی است که در میان زنان لرستان رواج داشته است. معمولاً این نگاره الماسی‌شکل است، اما گاه به شکل مربع یا چلیپا دیده می‌شود. این نگاره نقشی بسیار کهن است که قدمت آن به دوران پیش از مسیحیت می‌رسد و برای ایمنی از چشم‌زخم به کار می‌رود، زیرا ترکیب صلیبی آن از نیروی چشم‌زخم می‌کاهد. تعدادی از خالکوبی‌های با یک مضمون مشترک (دوری از چشم‌زخم روی دست‌ها) (تصویر ۱۴)، دوری از گفتار بد، غیبت و دروغ روی چانه و دور لب (تصویر ۱۵) در تمام استان لرستان یافت شد که به علت طولانی شدن مقاله به‌ناچار تعدادی قید شده است.

1. Agas
2. Aighas

تصویر ۱۲. زنان عشایر با تزئیناتی به شکل سربند و گردن‌بند با کاربرد تعویذ [۵۰]

تصویر ۱۳. تعویذ به شکل مهره آبی برای چشم‌زخم در کودکان و حیوانات باارزش در میان عشایر لرستان [۵۰]

تصویر ۱۴. خالکوبی‌هایی با مضمون چشم‌زخم (نگارندگان، ۱۳۹۹)

تصویر ۱۵. خالکوبی دور لب و چانه با مضمون دوری از غیبت و گفتار بد (نگارندگان، ۱۳۹۹)

ارتباط خالکوبی‌های زنان لرستان با داده‌های باستان‌شناختی

تعدادی از خالکوبی‌های زنان لرستان ارتباط مستقیمی با داده‌های باستان‌شناختی این استان دارد. داده‌هایی مانند سنگ‌نگاره‌ها، سفال‌ها، بت‌های مفرغی، نقاشی‌های دیواره‌ی غارها، مجسمه‌های نقره‌ای و اسطوره‌های همان حوزه‌ی مورد مطالعه، قابل بررسی و مقایسه است و به‌گونه‌ای این نقش‌ها در داده‌های فرهنگی همان حوزه ریشه دارد (جدول ۴). از جمله نقوش نمادین و تکرار شده در خالکوبی‌های زنان استان لرستان، نقش‌های بز کوهی، چلیپا و درخت زندگی است. انسان در پی هر کنش و واکنش خود در پی معنایی است. یکی از ابزارهای معنابخشی به وقایع و احساس‌ها و علایق انسان خالکوبی است و در عین حال افراد به طرح‌های اجرا شده روی بدنشان معانی خاص و نمادین می‌دهند [۲].

در جدول ۴ خالکوبی‌های زنان لرستان شامل نقش‌های درخت، بز کوهی، نمادهای هندسی (چلیپا و چرخ) با داده‌های فرهنگی و باستان‌شناسی این استان مورد مقایسه قرار گرفته است. در ادامه به نمادشناسی این نقش‌های پرتکرار و تحلیل این نگاره‌ها پرداخته شده است.

نمادشناسی بز کوهی: تعداد زیادی از نقش این حیوان بر سنگ‌نگاره‌ها و سفال‌های ایران نشان از باورها و اساطیر اقوام گذشته است. در ایران باستان، نماد آب‌خواهی، زاینده‌گی، فراوانی، نعمت و محافظت است. از بز کوهی^۱ در هنر مفرغ لرستان به صورت‌های مختلف استفاده شده است [۵] و تصویر آن در هنر ماد و هخامنشی دیده می‌شود [۲۴]. بز کوهی در لرستان نماد خورشید و گاهی نماد باران است و از نخستین جانورانی است که یازده هزار سال پیش در کوهپایه‌های زاگرس به دست انسان اهلی شده است [۵۵]. در تمدن لرستان هزاره‌ی اول ق.م نیز پیکرک‌های بز کوهی به فراوانی دیده شده است [۳]. از آنجا که در هنگام پاگرفتن هنر لرستان، بز هنوز پیشرو گله‌ها و از جانوران مهم همزیست با انسان در این منطقه بود، حضورش در بن‌مایه‌های هنری شگفت نمی‌نماید (جدول ۵).

نمادشناسی چلیپا: دار یا صلیب، که چلیپا نیز خوانده شده و به صورت + نمایش داده می‌شود، در پیشینه‌های کهن ریشه دارد [۴۵، ص ۲۸۷]. این نقش به شکل دو خط متقاطع و عمود بر هم است. شایان ذکر است که گردونه‌ی مهر یا خورشید نخست از ترکیب دو خط منحنی ☿ به وجود آمد. کم‌کم و به مرور زمان دو خط منحنی حذف شد و گاه به صورت + و گاه با خطوط شکسته، ولی با زاویه‌ی قائمه ☿ ترسیم شد و شکل هندسی کامل یافت [۷]. پیشینه‌ی این نماد در ایران تا هزاره‌ی پنجم پیش از میلاد قابل پیگیری است و در دیگر جاها نیز با کمی پس و پیش زمانی به همین زمان برمی‌گردد. لذا با این تفاسیر می‌توان گفت که نگاره‌

۱. بز کوهی برای اولین بار روی مهره‌های استوانه‌ای شکل بین‌النهرین متعلق به هزاره‌های چهارم و سوم پ.م دیده می‌شود [۴۴].

چلیپا نمادی بسیار کهن و قدیمی است و چون نزد پیشینیان به گونه‌ای نشانه نیروهای نهفته در طبیعت و نیروهای آسمانی بوده در بیشتر سرزمین‌ها، که دارای تمدنی باستانی هستند، یافت می‌شود [۳۶]. در سنسکریت به معنای خوشبختی است. این نماد، نمادی باستانی و بسیار گسترده است که به عقیده برخی از دانشمندان در اصل نماینده خورشید بوده و مسیر آن را از طریق آسمان نشان می‌داده است. بنا به گفته بعضی‌ها، این علامت، حاکی از چرخ گردونه خورشید-خدا بوده و از این رو دارای بعضی نمادهای خورشیدی مانند روشنایی، حاصل‌خیزی و به‌ویژه خوشبختی است [۴۴]. این نقش را روی اندام انسان‌ها و دام‌ها و روی سنگ‌ها، صخره‌ها، گورها و جنگ‌افزارها، زیورها، سردر خانه‌ها و غیره می‌نهادند. آریایی‌های اولیه آن را جلوی خانه‌های خود بر زمین نقش می‌کردند و در هنگام نیایش چلیپا را روبه‌روی خود قرار می‌دادند. انسان‌هایی که چلیپا را در جهان در آن روزگار به کار می‌بردند و به آن باور داشتند از نظر جغرافیایی از یکدیگر بسیار دور بودند. گویی همه یک برداشت از آن داشتند و به وسیله آن به یک مقصد می‌رسیدند [۷] (جدول ۵).

نمادشناسی درخت زندگی: درخت به خاطر توان بی‌نهایت شدن تصویری است از هستی. درخت دارای نیروهای قدسی است چون عمودی می‌روید، سبز می‌شود، سپس برگ‌هایش را از دست می‌دهد و بار دیگر آن‌ها را به دست می‌آورد. این بدان معناست که درخت بازیگر نمایش رستاخیز است؛ می‌میرد و به زندگی باز می‌گردد. درخت را بسیاری از اقوام باستانی به‌عنوان جایگاه خدا یا خود خدا می‌پرستیدند [۴۴]. برخی از اندیشمندان نقش بز در کنار درخت آسوریک را نشان‌دهنده دین زردشت به شمار می‌آورند [۱۹]. در اساطیر اولیه، درخت نماد کیهان و رمز آفرینش بوده است [۹]. نقش درخت زندگی را در میان داده‌های فرهنگی در شکل ۱۶ می‌توانیم ببینیم. در منابع ادبی باستانی و آثار قدما نیز موضوعاتی مثل درخت زندگی و درخت مقدس را می‌بینیم که همگی تقدس درخت را در زمان‌های مختلف ثابت می‌کنند. در بسیاری از اقوام باستانی، درخت مورد پرستش بوده که نماد کیهان، منبع باروری و نماد دانش حیات جاودانگی بود. در آثار متعلق به لرستان، تصویر آیینی درخت زندگی را همچنان می‌بینیم. بز از نخستین جانورانی است که یازده هزار سال پیش در کوهپایه‌های زاگرس به دست انسان اهلی شده است [۵۵]. در نهایت، می‌توان گفت که نقوش به‌کاررفته در خالکوبی‌های استان لرستان سرشار از مفاهیم و معانی نمادین است که در بستر زمان از اساطیر، فرهنگ‌ها، اعتقادات و اندیشه‌های ایرانیان ریشه گرفته است.

جدول ۴. ریشه‌یابی خالکوبی‌های زنان در میان داده‌های باستان‌شناختی لرستان (نگارندگان، ۱۳۹۹)

معنی و مضمون نقوش	تصویر، طرح و نمونه باستان‌شناختی
<p>تصویر خالکوبی‌شده بز کوهی و درخت آسوریک در سمت چپ، قابل مقایسه با مجسمه نقره‌ای از کلماکره است. بز در بالای درخت قرار گرفته است. در دنیای باستان درخت آسوریک به معنای درخت زندگی است که قرار گرفتن بز کوهی بر بالای آن نمایانگر جایگاه این حیوان در دوران باستان است. در تمدن لرستان هزاره اول پ.م نیز پیکرک‌های بز کوهی به‌وفور قابل مشاهده است.</p>	
<p>تصویر خالکوبی روی دست زن در سمت چپ از لحاظ مجموعه و ترکیب قابل مقایسه با سنگ‌نگاره‌های روستای باوکی در شهرستان ازنا واقع در استان لرستان و مجموعه سفال‌های پیش از تاریخ است.</p>	
<p>تصویر خالکوبی بز کوهی به صورت استلیزه، رد پای این نقش روی سفال‌های پیش از تاریخ لرستان و همچنین مفرغ‌های این منطقه در عصر آهن و سنگ‌نگاره‌های شهرستان ازنا در لرستان قابل مشاهده است.</p>	
<p>خالکوبی با نقش بز کوهی در سمت چپ قابل مقایسه با لگام‌های مفرغی عصر آهن در لرستان است و همچنین مشابه این سبک روی سنگ‌نگاره‌های این منطقه هم دیده می‌شود.</p>	
<p>خالکوبی در پیشانی زنان لرستان در سمت چپ قابل مقایسه با سنگ‌نگاره‌ها است. این نقش که به‌کرات در میان سنگ‌نگاره‌ها حک شده با نام سه‌شاخ شناخته شده است. نقش سه‌شاخ در میان سکه‌های ایلامی بیانگر قدمت و اهمیت آن است.</p>	

شکل ۱۶. انگاره درخت زندگی [۸]

جدول ۵. تصویر و نماد نقش‌های حیوانی، هندسی، گیاهی (نگارندگان، ۱۳۹۹)

نماد	تصویر
بز کوهی: باروری، فراوانی نعمت، محافظت	
صلیب، چلیپا: خوشبختی، دفع چشم بد	
درخت زندگی: کیهان، باروری، جاودانگی	

عرف و سنت خالکوبی به روش گذشته (سنتی)

اگرچه خالکوبی در سنن و عرف اجتماعی و فرهنگ ریشه دارد، با گذر زمان و تمایزیابی‌هایی که در معانی اعمال به وجود می‌آید می‌توان به‌مثابه طغیان و سرکشی مبتنی بر خودشناسی و هنجارشکنی محسوب شود. در دنیای امروز، خالکوبی بیش از گذشته بار معنایی ساختارشکنانه

و کارکردی مقاومت‌گرایانه به قدر وسع خویشتن فرد پیدا کرده است که با منع عرف و سنت، فرد برای اجرای آن بر بدن مجدتر می‌شود. در گذشته، این نوع کنش از سویی در ارزش‌ها، عقاید و باورهای مردمان گذشته ریشه داشته و از سوی دیگر آگاهانه با نمادهای این منطقه خصوصاً داده‌های فرهنگی ارتباط برقرار کرده بود. زنان لر با انگیزه‌هایی که داشتند به صورت ناآگاهانه در جهت درمان و طلسمات این نوع نقوش را زنده نگه داشتند. زنان لرستانی اعتقاد داشتند که در یک بازه زمانی این نوع خالکوبی در جامعه رواج یافته بود و نه تنها زنان، بلکه مردان نیز به خالکوبی اقدام می‌کردند. نوع نگاه به زیبایی امروزه در میان زنان تفاوت یافته است؛ مثلاً انواع سربندها، سکه‌ها، زیورات یا موارد دیگری برای زیبایی جایگزین خالکوبی شده است. در بحث چشم‌زخم، انواع داده‌های فرهنگی همچون مهرهای رنگی یا خرمهره، انواع حرز و تعویذها و در جهت درمانی نیز با گسترش علم پزشکی و ایجاد خانه‌های بهداشت در مناطق دوردست، این نوع خالکوبی تقریباً منسوخ شده است.

نتیجه‌گیری

نتایج حاصله براساس بررسی‌های میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای خالکوبی‌های استان لرستان، که دربرگیرنده پاسخ به سؤالات مطرح‌شده پژوهش حاضر است، به شرح ذیل است: ۱. اشکال خالکوبی‌های زنان در لرستان کدام‌اند؟

مضمون اصلی اشکال رایج در طرح‌های خالکوبی‌های زنان لرستان شامل نقوش: حیوانی (بز کوهی، ماهی (یک مورد))، گیاهی (درخت زندگی)، هندسی (چلیپا، چرخ، نقطه‌هایی پشت سرهم، تک نقطه، نقطه‌هایی دایره‌مانند، سه شاخ) است.

این نقوش روی نقاطی همچون: دست (مچ دست، ساعد، انگشتان و روی دست)، پا (روی پا، ساق)، صورت (چانه، پیشانی، دور لب) ایجاد شده‌اند (نمودار ۱). از لحاظ آناتومی نقش‌ها، خالکوبی‌ها با هدف زیبایی و درمان بیشتر دربرگیرنده نقوش هندسی نامنظم و بی‌معنا بود که اکثراً به تقلید از زنان دیگر صورت گرفته است.

۲. ابزار، روش و ماده اصلی برای خالکوبی‌های زنان لرستان چه بوده است؟ ابزار و رنگ‌دانه مصرفی برای خالکوبی در استان لرستان شامل دوده چراغ، سوزن، زهره گریگ، پودر زغال و خاکستر، شیر بچه و آب بوده است که سوزن را به رنگ‌دانه مورد نظر آغشته می‌کردند و روی پوست ضربه می‌زدند تا طرح ایجاد شود.

۳. انگیزه اصلی زنان برای خالکوبی‌ها چیست؟ عوامل مختلفی در به‌کارگیری خالکوبی توسط زنان لرستان وجود داشته که از جمله آن‌ها می‌توان به درمان بیماری‌ها، وجوه تزئینی، طلسم که دربرگیرنده مواردی همچون: چشم‌زخم، خوش‌قدم بودن، تقویت قوای جسمانی و دوری از گفتار اشاره کرد. خالکوبی‌ها در جهت درمان تماماً به عضوی که درد داشته بستگی

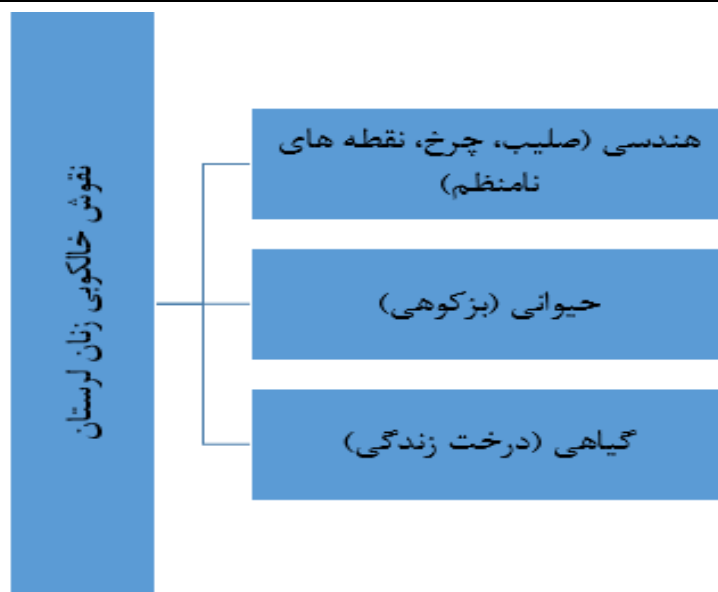
داشته است؛ مثلاً اگر درد مورد نظر در قسمتی از سر بوده، خالکوبی در قسمت پیشانی ایجاد می‌شده است. اگر درد در مچ دست احساس می‌شده، خال روی انگشتان وی، ساعد یا دور مچ ایجاد می‌شد. در خصوص وجوه تزئینی، زنان لر اکثراً به علت تقلید از دوستان و آشنایان به خالکوبی مبادرت می‌کردند. در زمینه طلسم نیز، اکثریت قریب به اتفاق نمونه‌های ما هریک حداقل یک‌بار به این کار اقدام کرده‌اند. آن‌ها هدف از این عمل خود را در جهت مهر و محبت شوهر یا به جهت خوشبختی و دوری از گرفتار بد و خوش‌قدم بودن می‌دانستند که این عمل نیز با توجه به انگیزه خاص، در قسمت‌هایی خاص از بدن نقش مورد نظر زده می‌شد (نمودار ۲).

۴. ارتباط این خالکوبی‌ها با فرهنگ و مردم‌شناسی لرستان چیست؟ برخی از نقوش خالکوبی زنان لرستان در نقوش باستانی و پیش از تاریخی ریشه دارند و این اشتراک در نقوش را می‌توان در داده‌های فرهنگی کشف‌شده همان حوزه، یعنی استان لرستان همچون سفالینه‌ها، مفرغ‌ها، سکه‌ها، سنگ‌نگاره‌ها و رنگین‌نگاره‌ها بررسی و تحلیل کرد. ریشه این نقوش را باید از لحاظ نمادشناسی جست‌وجو کرد؛ مثلاً نقوش‌هایی همچون بز کوهی نماد باروری، محافظت و افزایش نعمت بوده است یا نقش درخت زندگی در دوران باستان نمادی از کیهان و جاودانگی بوده که این نقش به‌وفور در میان داده‌های باستان‌شناسی لرستان همچون سنگ‌نگاره‌ها و سفالینه‌ها یافت شده است. بسیاری از این خالکوبی‌های به‌ظاهر بی‌معنا در علم و دانش مردم ریشه داشتند و برای محافظت از انسان‌ها ساخته می‌شدند.

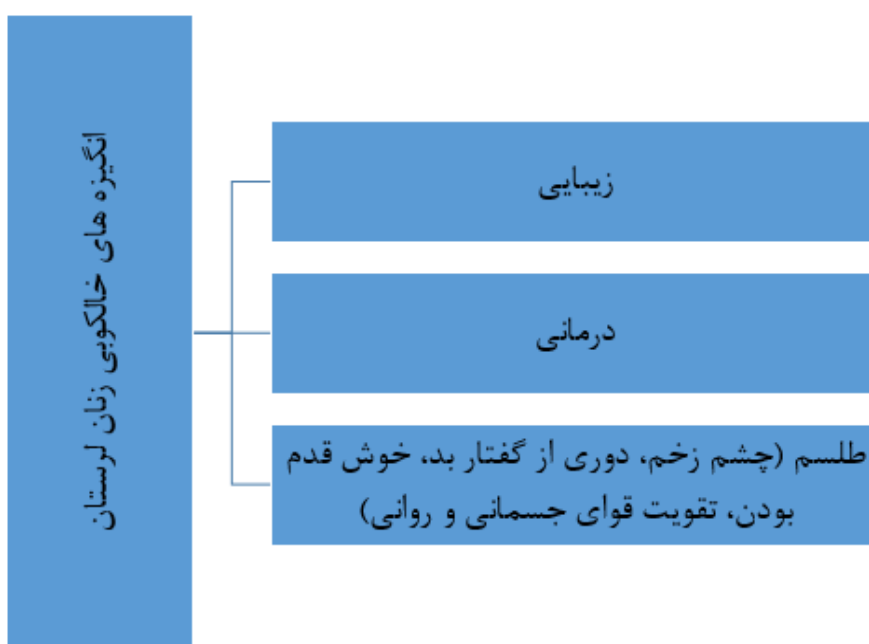
می‌توان چنین نتیجه‌گیری کرد که با وجود مفاهیم گسترده و سرشاری که در فرهنگ و اعتقادات ایرانیان در ارتباط با نقوش‌هایی نمادین وجود دارد، زنان لر نیز از این مفاهیم در خلق طرح‌های خاص بهره‌جسته و این نقوش را روی بدن خود به تصویر کشیده‌اند و همه این نقوش با انگیزه‌ای فردی، اجتماعی یا فرهنگی صورت گرفته است.

خالکوبی از یک‌سو به‌منزله یک هنر سنتی از قدیم تا امروز بین مردم رواج داشته است. اگرچه مرزهای کارکردهای این هنر از دوران گذشته تاکنون بسیار متغیر بوده است، همواره برای انجام‌دادن آن علتی و برای نقوش آن معنایی وجود دارد که در سطح نمادین و زیباشناختی قابل بررسی است.

امروزه نوع نگاه و ذهنیت زنان لرستانی نسبت به آناتومی و مضمون خالکوبی بسیار فرق کرده است، زیرا نقوش‌های ساده و انتزاعی گذشته متروک شده و اولویت با نقوش‌هایی است که از نظر زیبایی ارجحیت دارند و سپس سراغ مضمون می‌روند.

نمودار ۱. نوع نقش‌های خالکوبی زنان لرستان (نگارندگان، ۱۳۹۹)

نمودار ۲. انگیزه‌های مختلف خالکوبی زنان لرستان (نگارندگان، ۱۳۹۹)

منابع

- [۱] اسدالهی، عبدالرحیم؛ براتوند، سید علی محمود (۱۳۸۶). «آسیب‌شناسی زندان‌ها؛ خالکوبی مجرمان در مردان زندانی خوزستان»، فصل‌نامه حقوقی *گواه*، ش ۱۱، زمستان، ص ۵۵-۶۶.
- [۲] افراسیابی، حسین؛ شریعتی‌نسب، طاهره (۱۳۹۸). بازنمایی معنا و تجربه خالکوبی در میان زنان جوان، *جامعه پژوهی فرهنگی*، س ۱۰، ش ۳، پیاپی ۳۳، پاییز، ص ۲۶-۴۹.
- [۳] افضل‌طوسی، عفت‌السادات؛ حسن‌پور، مریم (۱۳۹۱) «نقش نمادهای آیینی و دینی در نشانه‌های بصری گرافیک معاصر ایران»، *مطالعات ملی*، دوره ۱۳، ش اول (۴۹)، بهار، ص ۱۳۵-۱۶۱.
- [۴] ایزدپناه، حمید (۱۳۶۷). *فرهنگ لکی*، تهران: جهانگیری.
- [۵] آبتاکه، بهنام؛ صادق، مینا (۱۳۷۸). *مفرغ‌های لرستان و صنایع فلزی اسلامی (مجموعه موزه خرم‌آباد)*، تهران: موزه خرم‌آباد.
- [۶] آینه‌دست، حورا (۱۳۹۳). «بررسی زمینه‌های اجتماعی به وجود آمدن طلسم و تعویذ و تأثیر آن بر جنبش سقاخانه»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده هنر و معماری، گروه نقاشی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی.
- [۷] بختورتاش، نصرت‌الله (۱۳۵۶). *گردونه خورشید یا گردونه مهر*، تهران: عطایی.
- [۸] بصیری، محمدصادق؛ صرفی، محمدرضا (۱۳۸۴). «نگاهی به محتوای اسطوره‌های انگاره‌های درخت در تمدن جیرفت»، *مطالعات ایرانی*، ش ۸، ص ۳۱-۵۲.
- [۹] بوکور، مونیک‌دو (۱۳۷۳). *رمزهای زنده جان، ترجمه جلال ستاری*، تهران: مرکز.
- [۱۰] بهزادی، رقیه (۱۳۶۸). «خالکوبی از دیرباز تا کنون»، *چیستا*، ش ۶۲، ص ۱۸۱-۱۹۶.
- [۱۱] پشتدار، علی محمد (۱۳۷۶). «لرها و لرستان از دیدگاه ولادیمیر مینورسکی»، ش ۷، زمستان، ص ۱۶۰-۱۸۳.
- [۱۲] ثابت‌قدم، مژگان؛ صوفی، حمید و همکاران (۱۳۹۰). «سپیدان»، *پیام بهارستان*، ویژه‌نامه طب سنتی، د ۲، س ۳، پاییز، ص ۲۴۳-۲۴۸.
- [۱۳] جهان‌شاهی افشار، علی؛ شمس‌الدینی مطلق، محمدحسن (۱۳۹۳). «ریشه‌های خرافات و کارکرد آن‌ها در فرهنگ مردم (مورد مطالعه: باورهای مردم کرمان)»، *فرهنگ و ادبیات عامه*، س ۲، ش ۳، بهار و تابستان، ص ۴۹-۷۸.
- [۱۴] چاکری، آزاده (۱۳۹۳). «مطالعه قابلیت‌های عناصر بصری حرزها و نمود آن در آثار هنر معاصر»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد واحد تهران مرکزی، دانشکده هنر و معماری.
- [۱۵] چاکری، آزاده؛ شریف‌زاده، محمدرضا (۱۳۹۵). «تحلیلی بر نقش درمانی طلسم‌ها در بیماری‌های روانی»، *کنفرانس بین‌المللی پژوهش در هنر*، ۲۵ آذر، سنگاپور.
- [۱۶] حاجیان‌ثانی، سمیرا؛ میراشه، زهرا (۱۳۹۸). «بررسی و مقایسه نقش‌مایه‌های عیلامی با

- خالکوبی‌های رایج در میان اعراب خوزستان»، چهارمین همایش ملی باستان‌شناسی ایران، آبان، دانشگاه بیرجند.
- [۱۷] خسروی، پروین (۱۳۹۴). *اطلاعاتی طراحی دائم، خرم‌آباد: قائم اعظم.*
- [۱۸] خوارزمی، حمیدرضا؛ توکلی، حسین‌الله (۱۳۹۶). «طلسم و طلسم‌شکنی در فرهنگ عامه جبال بارز جیرفت»، *دوماهنامه فرهنگ و ادبیات عامه*، س ۵، ش ۱۶، مهر و آبان، ص ۱۳۷-۱۶۰.
- [۱۹] دانشمند، پارسا (۱۳۸۳). «یادداشت‌های آسوریک و پهلویک»، *مجله فرهنگ*، ش ۵۱ و ۵۲، پاییز و زمستان، ص ۴۴-۲۱.
- [۲۰] *دانشنامه فرهنگ مردم ایران* (۱۳۹۳). ج ۳، مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- [۲۱] دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۳). *لغت‌نامه دهخدا*، ج ۵، ۶، ۱۱ و ۱۴، تهران: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.
- [۲۲] رحمانیان، داریوش؛ حاتمی، زهرا (۱۳۹۱). «سحر و جادو، طلسم و تعویذ و دنیای زنان در عصر قاجار»، *جستارهای تاریخی*، س ۳، ش ۲، پیاپی ۶، پاییز و زمستان، ص ۴۴-۲۷.
- [۲۳] رضی، هاشم (۱۳۷۶). *وندیداد*، ج ۴، تهران: فکر روز.
- [۲۴] رفیع‌فر، جلال‌الدین (۱۳۸۴). *سنگ‌نگاره‌های ارسباران*، تهران: پژوهشکده مردم‌شناسی.
- [۲۵] سبزی، فرانک (۱۳۸۹). «شناخت فرهنگ خالکوبی بینکولیان واقع در خیابان بوعلی شهرکوه‌دشت»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده روانشناسی و علوم اجتماعی، دانشگاه آزاد و احد تهران مرکز، تهران.
- [۲۶] سجیراتی‌پور، سهام (۱۳۸۸). «ریشه‌یابی نقوش خالکوبی مردم عرب خوزستان»، *کتاب ماه هنر*، ش ۱۳۲، شهریور، ص ۷۱-۶۶.
- [۲۷] شیرانی، راضیه (۱۳۸۸). «رویکردی نمادین و تصویری به طلسم‌های ایرانی»، *نقش‌مایه*، ش ۳، بهار و تابستان، ص ۳۴-۲۱.
- [۲۸] صرامی، عارفه (۱۳۹۵). «بررسی تاتو به‌عنوان هنر در ساختار فرهنگی و اجتماعی معاصر»، *پژوهش هنر*، س ۶، ش ۱۱، بهار و تابستان، ص ۱۲۳-۱۳۵.
- [۲۹] عابدینی، گلناز؛ حیدری، احمد؛ سلمانی انباردان، علیرضا (۱۳۹۶). «نقش گرگ از اسطوره تا تاتو»، *شیبک*، س ۳، ش اول، پیاپی ۲۰، فروردین، ص ۷۹-۶۵.
- [۳۰] عزیزی‌فر، امیرعباس (۱۳۹۲). «بررسی طلسم و طلسم‌گشایی در قصه‌های عامیانه فارسی (سمک عیار، حسین کرد و امیرارسلان نامدار)»، *متن‌شناسی ادب فارسی*، س ۵، ش اول، پیاپی ۱۷، بهار، ص ۱۰۰-۸۳.
- [۳۱] عسکری‌عالم، علی‌مردان (۱۳۸۷). *فرهنگ و باورهای مردم لرستان*، لرستان: شاپورخواست.
- [۳۲] علیرضا، فرزین (۱۳۹۹). *آرشیو (تصاویر در مورد خالکوبی‌های زنان لرستان)*.
- [۳۳] فاتحی قهفرخی، مهدی (۱۳۸۷). «بررسی سیر تحلیلی نقوش وشم در ایران»، پایان‌نامه

- کارشناسی ارشد، دانشکده هنر و معماری دانشگاه آزاد تهران مرکز.
- [۳۴] فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۸۹). *شاهنامه*. ج ۱، به کوشش جلال خالقی مطلق، تهران: دائرةالمعارف اسلامی.
- [۳۵] قادرزاده، امید؛ محمدپور، احمد؛ غلامی، احمد (۱۳۹۲). «خالکوبی و برساخت هویت فردی بازتابنده»، *مسائل اجتماعی ایران*، س ۴، ش اول، تابستان، ص ۱۶۱-۱۸۲.
- [۳۶] قائم، گیسو (۱۳۸۸). «پیام چلیپا بر سفالینه‌های ایران»، *دوفصلنامه صفا*، س ۱۹، ش ۴۹، ص ۳۱-۴۶.
- [۳۷] قزوینی، محمدشفیع (۱۳۷۰). *قانون قزوینی*، به کوشش ایرج افشار، تهران: دانشگاه الزهرا.
- [۳۸] کتاب طلسمات (بی‌تا). *المکائد الكبرى المعمول بیها تألیف شیخ الروحانیین*، شیخ عطیه عبدالحمید (بی‌جا).
- [۳۹] کتیرایی، محمد (۱۳۴۸). *از خشت تا خشت*، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی.
- [۴۰] محمدی، هاشم (۱۳۸۶). «چشم‌زخم در ادب و فرهنگ ایرانی»، *حافظ*، ش ۴۴، ص ۱-۶.
- [۴۱] مرادی، علی (۱۳۹۶). «بررسی عوامل مؤثر بر انگیزه‌های خالکوبی مطالعه مردان شهر کرمانشاه»، *پژوهش‌های راهبردی امنیت و نظم اجتماعی*، س ۶، ش اول، پیاپی ۱۶، بهار، ص ۷۳-۹۰.
- [۴۲] منبع تعدادی از تصاویر از آرشیو آقای علیرضا فرزین، کارشناس اداره میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان لرستان (خرم‌آباد) است.
- [۴۳] میتفورد، میراندا بروس (۱۳۸۸). *فرهنگ مصور نمادها و نشانه‌ها در جهان*، ابوالقاسم دادور و زهرا تاران، تهران: دانشگاه الزهرا.
- [۴۴] هال، جیمز (۱۳۹۰). *فرهنگ نگاره‌های نمادها در هنر شرق و غرب*، ترجمه رقیه بهزادی، تهران: فرهنگ معاصر.
- [۴۵] یاحقی، محمدجعفر (۱۳۷۵). *فرهنگ اساطیر و اشارات داستانی در ادبیات فارسی*، تهران: سروش.
- [۴۶] یکتا، خاتون (۱۳۸۷). «و تنم دفتر نقاشی»، *مجله گزارش*، س ۷، ش ۲۰۴، دی، ص ۴۴-۴۶.
- [47] Atkinson, M. (2003). *Tattooed: The Sociogenesis of a Body Art*, University of Toronto Press, Toronto.
- [48] Cooper, J. C. (1987). *An Illustrated Encyclopaedia of Traditional Symbols*, Thames and Hudson Ltd, London.
- [49]. Demello, M. (2000). *Bodies of Inscription: A Cultural History of The Modern Tattoo Community*, Durham, Duke University Press Books.
- [50] Richard, T. (2002). *The Nomadic Peoples of Iran*, Azimuth Edition, London.
- [51] Mortensen, I. (1993). *Nomads of Luristan*, Thames and Hudson, Copenhagen, Thames and Hudson.
- [52] Nathanson, C., Paulhus, D. L., Williams, K. M. (2006). "Personality and Misconduct Correlates of Body Modification and Other Cultural Deviance Markers", *Journal of Research in Personality*, v 40, PP 779-802.
- [53] Sabar, Sh (2010). "The Image of Joseph in the Folklore and Art of Sephardi Jews and the Jews in the Lands of Islam", *Journal of the study of the Bible*

- and its World, Jerusalem*, PP 169-191.
- [54] Sanders, C. R. (1988). "Marks of Mischief: Becoming and Being Tattooed", *Journal of Contemporary Ethnography*, 16 (4), PP 395-432.
- [55] Zeder, M. A. (2008). Domestication and early agriculture in the Mediterranean Basin: Origins, diffusion, and impact, *Proceedings of the National Academy of Sciences* 105 (33): PP 11597-11604.
- [56] <https://hoosk.ir/>: (1399/12/27).
- [57] <https://lastsecond.ir/blog/6539-last-tattooed-women-in-myanmar> (1399/12/29).
- [58] <https://anahidbeauty.ir/Article/684/4606> (1399/9/19).
- [59] <https://fun.khabarazma.com/4326188/>. (1399/9/30).